

alföld

IRODALMI, MŰVELŐDÉSI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

BARÁNSZKY LÁSZLÓ
NAGY GÁSPÁR
VITÉZ GYÖRGY VERSEI

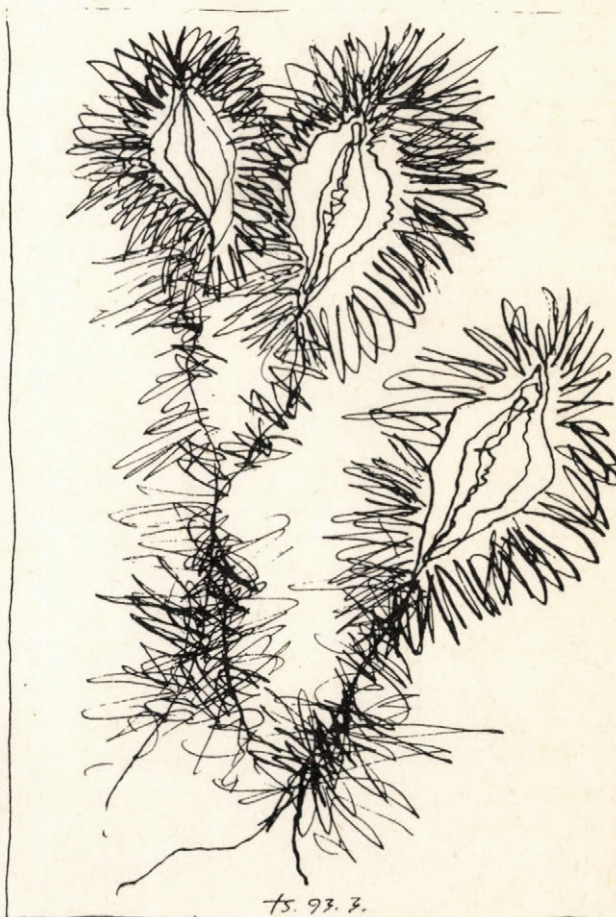
SZENTKUTHY MIKLÓS
REGÉNYRÉSZLETE

„A KUTYÁK NEM
FELEJTENEK”
SALAMON ANDRÁS
KISREGÉNYE

TANDORI DEZSŐ
ESSZÉJE

KORFORDULÓ 2
KÖRKÉRDÉS
AZ ÚJABB IRODALOM
HELYZETTUDATÁRÓL

ÁGOSTON ZOLTÁN
BERTA ERZSÉBET
BÉNYEI TAMÁS
TANULMÁNYA

NEGYVENNEGYEDIK ÉVFOLYAM

1993/10

alföld

NEGYVENNEGYEDIK ÉVFOLYAM — 1993. OKTÓBER

<i>Nagy Gáspár</i> versei: Egy örökölt kert megtisztítása, Beérték volna a kert bűnei?	3
<i>Tandori Dezső</i> : Kis publikáció (esszé)	5
<i>Vitéz György</i> verse: Délibáb	
<i>Baránszky László</i> versei: talán úgy, bőrcsont	15
<i>Salamon András</i> : A kutyák nem felejtene (kisregény, 1. rész)	16
<i>Kemény István</i> versei: Kinlódás az anyaggal, Az osztálytalálkozó	31
<i>Zsávolya Zoltán</i> versei: Alles ist eitel, Kettő, Puppe A.-nak	32
<i>Simon Balázs</i> versei: A lichthoffajd, Az a nap	34
<i>Kovács András Ferenc—Tompá Gábor</i> versei: Két balkezes (La langue brisée, Bűn és bűnhődés)	36
<i>Szentkuthy Miklós</i> : Amazonok római vadászaton (regényrészlet)	37
<i>Bálint Péter</i> : Szent Orpheus álarcai (esszé)	48
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Arckép Szentkuthyról (Rugási Gyula: Szent Orpheusz arcképe)	56
tanulmány	
<i>Bényei Tamás</i> : Az Új Kritika és az irodalomtudomány (V. B. Leitch könyvének margójára)	59
<i>Berta Erzsébet</i> : Új irodalomelméletek (Klaus-Michael Bogdal: Neue Literaturtheorien című kötete nyomán)	65
*	
<i>Ágoston Zoltán</i> : „De nem felelnek, úgy felelnek” (A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján)	75
korforduló 2	
<i>Borbély Szilárd</i> : Azt gondolom, hogy	86
<i>Kontra Ferenc</i> : A határ	88
visszhang	
<i>Imre László</i> : Nem kézfogó, hanem kézfogás (Nyílt levél Keresztury Tibornak)	90
<i>Keresztury Tibor</i> : Igen, kézfogás	95
Híreink	96
képek	
<i>Torok Sándor</i> grafikái	

tósen változó; különösen a könyv első felében sok az értelemzavaró kihagyás, félrefordítás, helyesírási és sajtóhiba; a későbbi fejezetek sikerültebbnek tűnnek, az új terminusok magyar változatai is többnyire találóak. Index, az nincs.

FELHASZNÁLT KÖNYVEK

- Catherine Belsey: *Critical Practice*. London: Methuen, 1980.
Terry Eagleton: *Criticism and Ideology*. London, 1976.
Terry Eagleton: *Literary Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981.
John Fekete: *The Critical Twilight*. London: Routledge, 1977.
Geoffrey Hartman: *Criticism in the Wilderness*. New Haven: Yale University Press, 1980.
Frederic Jameson: *The Political Unconscious*. London: Methuen, 1981.
Frederic Jameson: *Postmodernism*. London: New York: Verso, 1991.
Christopher Norris: *What's Wrong with Postmodernism?* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1990.

BERTA ERZSÉBET

Új irodalomelméletek

KLAUS-MICHAEL BOGDAL: NEUE LITERATURTHEORIEN
CÍMŰ KÖTETE NYOMÁN

A XX. századi gondolkodástörténet strukturalista szakaszát — globális jellemzéssel — az határozza meg, hogy a nyelvi jeleket és struktúrákat tekinti olyan — horribile dictu — „ősjelenségeknek”, melyekre a pszichikum, a társadalom, a kultúra jelenségei visszavezethetők. Hitvallóit az a meggyőződés vezeti, hogy a nyelvek és a nyelv interszubjektív modellekké absztrahálható vizsgálata által ezek a nyelvvel analógiásan működő rendszerek is egzakt tudományossággal írhatók le. A századunk hetvenes éveitől számított posztstrukturalista szakaszban ezzel szemben — bár, ahogyan az elnevezés is kifejezi, az előbbieik derivátumaként is — a korábban univerzális modellnek gondolt nyelvi struktúrák vezetődnek vissza az őket „felüldetermináló”, feltételrendszereiket alkotó nem-nyelvi (intézményi, mentális, kognitív, antropológiai) struktúrákra. S bennük olyan rendszerekre, melyeknek leírására az egzakt eljárások már nem elégségesek. Ez más megvilágításban azt is jelenti, hogy míg a strukturalizmusban a nyelvészet adott „kihívásokat” a társadalomtudományok más diszciplínái — a filozófia, a pszichológia, etnográfia, a történet- és irodalomtudományok — számára, addig a posztstrukturalizmusban a filozófia, a pszichológia, a kognitív teóriák, az általános rendszerelmélet stb. „kérdezik tovább” a nyelv, a nyelvi jelek és struktúrák tudományait.

A dortmundi irodalomtudós, K. M. Bogdal által szerkesztett *Neue Literaturtheorien* c. tanulmánykötet (Opladen, 1950) a XX. századi tudománytörténetnek ezeket az irodalomtudományt is „kihívó”, benne paradigmaváltást provokáló posztstrukturalista teóriáit — a foucaulti diskurzuselméletet, a

lacani pszichoanalízist, Althusser és Bordieu társadalomelméletét, a filozófiai hermeneutikát, Niklas Luhmann rendszerelméletét és a derridai dekonstrukciót — mutatja be.

A kötetnek akár — mint nemrég megjelent magyar rokonának, más szempontból ellenpárjának — „a strukturalizmus után” is lehetne a címe, hisz ezen elméletek bemutatása is jellegzetesen posztstrukturalista attitűddel történik. A kötet sem azzal a strukturalizmus előtti tudományos attitűddel nem vállal közösséget, melynek jegyében az irodalomtudomány művelője az „olvasás arisztokratájaként” (*Herrenleser*), egy öröklött intuitív zsenialitás birtokosaként kizárólagos jogot formált az irodalom lényegiségének meghatározására. Sem a strukturalizmus alkotást és olvasást egyaránt demisztifikáló, a műértelmezést kritikailag reflektált, megtanulható módszerek kérdésévé változtató, s így az egész irodalmi intézményrendszert demokratizálni igyekvő álláspontját nem tartja többé érvényesnek. Sem szintézisigény, sem autoritás-sugallat nem szándéka, igénye — korunk jellegzetes gesztusával — csupán egy olyan olvasás sugalmazása, ahol az olvasó „nevető harmadikként” lát át s a cinikus bölcsesség egyedül adekvátnak tartott reakciójával emelkedik fölül az egyes elméleteken s a tudományosság teóriákba rejtett autoritás-törekvésein is.

*

A posztstrukturalista irodalomtudományt legerőteljesebben kihívó és inspiráló *Michel Foucault* — sok a posztstrukturalizmus korszakában aktuálissá váló gondolkodótársához hasonlóan — nem alkotott zárt és ellentmondásmentes gondolatrendszert. Nemcsak a dogmává merevedés veszélyét kívánta ezzel elkerülni, s nem is csak a totalizáló fogalmi általánosítással dolgozó logocentrikus gondolkodást kívánta így módon is érvényteleníteni. Elméletének konzekvenciája is az, ha alapfogalmait sem fixálja, nem entitásokként, hanem relációfüggő lehetőségekként kezeli, és szövegeiben ide-oda csúszkáltatja. A *Foucault*-elmélet kulcsszava a *diskurzus* is ilyen „közelítő” fogalom. Altala a francia filozófus azonban lényegében „csak” azt a strukturalizmusban már jelzett jelentéskoncepciót radikalizálja, amelyik szerint a nyelvi jelek jelentése nem más, mint értékoppozíciók produktuma, tehát relációsális természetű. Ennek a korábban legpregnansabban *Lévi-Strauss* etnográfiai struktúrafogalmában megjelenő felfogásnak az érvényességi körét terjeszti ki *Foucault* a fonémáknál, morfémaknál nagyobb nyelvi egységekre, a kijelentésre (*enonce*), s ezek szinkron és diakron opozíciós hálózatát nevezi diskurzusnak (*discours*). Ahhoz, hogy egy kijelentés — ami *Foucault*-nál nem azonos sem a grammatikai mondattal, sem a nyelvi aktussal — értelmesnek nyilvánuljon, rendelkeznie kell referenciával, a kijelentői pozícióval, kontextussal és materializált létformával; egy feltételrendszerrel tehát, mely által a nyelvi jelek sora tudás prezentálójává és reprezentálójává válik. Az irodalom vizsgálata ezen a ponton válik érdekessé, hiszen ezt kézenfekvően problematikus olyan tudádiszciplínának tartani, mint pl. a gazdaság, a klinikum vagy a pszichiátria diskurzusait, annál inkább, mivel kijelentéseinek referenciája és auktora is definiálhatatlannak tetszik. *Foucault* megoldása erre az autoreferencialitás (önreprezentáció)-tan, s az auktornak nem személyenként, hanem szövegalkotó funkcióként való meghatározása s az irodalomnak „ellendiskurzusként” való értelmezése. Ezen a ponton is látszik, hogy *Foucault* a strukturalista diskurzust úgyszólván a

maga diskurzus-elvén alakítja át. Az irodalmi autoreferencialitás gondolata, s szerző és auktor különválasztása, sőt a modern irodalom oppozíciós természetéről szóló gondolat is megjelenik ugyanis már az orosz formalistáknál és cseh strukturalistáknál is — tehát 30–40 évvel korábban. Amit *Foucault* tesz, az „csupán” ezek relációinak átrendezése: az irodalmi nyelv specifikumát „csupán” ez a másféle oppozíciós viszonylat teremti. *Foucault* akkor is ilyen relacionális elven újítja meg az irodalomtudományi diskurzust, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek az irodalom fogalmát kialakító viszonylatok — ebben már hasonlóan a par excellence tudáskreáló- és szimbolizáló diskurzusokhoz — külsődlegesek és nem-irodalmi természetűek, hanem intézmények hatalmat megtestesítő rendszerei. A hatalom tehát tudást kreál, s a tudás hatalom (*sic!*): egy hatalmi tudás (*Machtwissen*). Az irodalom így nem entitás, hanem név, azaz üres hely, melyet jelentéssel (*értsd: kánonteremtéssel, értékítélettel*) egy tér–idő viszonylatok által prediszponált aktuális hatalmi reláció tölt fel. Az irodalomnak és irodalmi műnek ez a definíciója az interpretáció fogalmának és eljárásainak újragondolását is magával hozza. Az interpretáció ennek szellemében nem a mű rejtett s a szövegben teljesen soha föl nem oldódó, s ezért extern tartalomként fölfogható értelmének explikálása, hanem a szövegnek egy olvasási játéktérbe, diskurzusba helyezése, ill. kényszerítése, s hozzá egy aktuális, de abszolút kontextusfüggő értelem kreálása.

A posztstrukturalista gondolkodásra általánosan is jellemzően itt az irodalom vizsgálatában önnön végpontjához érkező filozófiai kérdésfelvetés visszacsatolódik filozófiai kiindulópontjához. Hisz egy ilyen értelmű interpretáció nem kisebb hatósugarú problematikát implikál, mint a metafizikai világkép érvénytelenségét. „Ha interpretálni annyit jelentene, mint egy eredetileg elrejtett jelentést lassanként a fényre hozni, akkor már a metafizika is interpretálná az emberlét folyamatát. Ha azonban interpretálni annyit tesz, mint szabályok rendszerét — melynek nincs lényegszerű jelentése — ravaszul és erőszakosan használni, ennek a rendszernek irányt adni, egy akarat alá hajtani, egy más játéktérbe helyezni és más szabályoknak alávetni, akkor az emberlét folyamata interpretációk sorozata” — írja *Foucault A tudás felforgatása* című írásában.

Ha az interpretációnak ezt a felfogását összevetjük a filozófiai és irodalmi hermeneutikák értelmezés és megértés-fogalmával, érthető lesz, hogy pl. a német irodalomtudománynak is miért épp a hermeneutikai irányzatai mutatják a legerősebb affinitást a foucault-i diskurzuselmélet iránt. Igaz, hogy a heideggeri hermeneutika szerint a megértés létmegértés, s a nyelv és a nyelvi műalkotások médiumok, melyeknek megértő kiteljesítése közben az értelmező számára föltárul a lét — ami épp azt sugallja, hogy az interpretáció a lét metafizikai strukturáltságát teszi nyilvánvalóvá. Viszont *Paul Ricoeur* — aki a saját világtudás elmélyülésének látja ezt a megértést, s ezzel a hermeneutikai aktusban az interpretátori oldal aktivitását hangsúlyozza — és *Hans-Georg Gadamer* — aki szerint a megértés a mű és a befogadó világhorizontjának összeolvadása, a mű ontológikuma pedig ebből következően egy folytonosan teremtődő viszonylat — hermeneutikai koncepciójában már megjelenik egy olyan relacionális interpretáció- és jelentésfogalom, amilyen *Foucault*-nál radikalizált variációban kerül egy elmélet középpontjába. Ezen foucault-i szellem által is megújulásra kényszerített hermeneutika így nem lehet többé a műbe rejtett értelem exegezise, hanem sokkal inkább reflektálás az értelemkereső interpretáció aktusára.

A *Jürgen Fohrmann* és *Harro Müller* szerkesztette *Diskurstheorien und*

Literaturwissenschaft (Frankfurt a. M., 1988.) című kötet tanulmányírói szerint a diskurzuselméleti interpretáció-felfogásnak fokozott önreflexióra kell ösztönöznie az irodalomtudományt. A diszciplínának tudatosítania kellene önmaga tevékenységét mint a foucault-i értelemben vett hatalmi játszmat, s azokat a fölérendelt diszponánsokat (*dispositif*), melyek az interpretációjátékát mint ilyen hatalmi játszmat egyáltalán lehetővé teszik. Az irodalomtudomány-nak ez a tudatosan kialakítandó image-a — ami nem az irodalmi kommentárt tenné fölöslegessé — azt eredményezhetné, hogy megkülönböztetést lehet tenni egy „megfigyelő” (*Beobachter*) és egy „részvevő” (*Teilnehmer*) perspektívájú interpretáció között: előbbin a metanyelvvel operáló tudomány, utóbbin az élő nyelvvel (*Objektsprache*) történő műélvező-befogadás perspektíváját értve. E kétfajta interpretációs nyelvnek és pozíciónak a különbségére is — amit mind a tudomány művelői, mind a naív műélvezők valójában már rég és sokféleképpen (pl. a kritika és közönség spontán értékelésének sokszor abszurd eltéréseiben) jeleztek — lenne így magyarázat. Azaz a tudományos interpretáció par excellence diszkurzív s a műélvező interpretáció nem-diszkurzív (csupán prediszponált) természetében.

Jürgen Link munkáinak (*Interdiskurs, System der Kollektivsymbole, Literatur*. in: A. Eschbach: *Perspektive des Verstehens*, Bochum, 1986. ill. *Literaturanalyse als Interdiskursanalyse*. in: Fohrmann—Müller: *ibid.*) tanúsága szerint a német irodalomtudományban a szemiotikai irányzatok is jelentős impulzusokat kaptak Foucault teóriáitól. A szemiotika fogyatékosága — interdiszciplináris pozíciójának aktualitása és időálló modellalkotó tudományossága ellenére — az, hogy kultúrtypológiai jobbra csak a kulturális univerzális leírására alkalmasak (ez ugyan nem vonatkozhat Lotman és Bahtyin elméleteire). Link elgondolása szerint a diskurzusanalízis integrálása — a szociokulturális különbségek leírhatóvá tétele által — épp ennek a fogyatékoságnak a kiküszöbölését ígéri a szemiotika számára. A Foucault-elmélet felől nézve minden történelmileg specifikus kultúratípus szemiotikai stuktúrája ezen kultúrában jelenlévő diskurzusok minőségétől és mennyiségétől, ill. integrálódásuk módjától (ti. kapcsolódásaik, interferenciáik, dominanciáik, és szelekcióik fajtáitól) függ. A diskurzusok integrálódása — ami másfelől a diskurzusok specializálódásával halad együtt — a társadalmi evolúcióval párhuzamos jelenség, s olyan interdiskurzusok (*Interdiskurs*), integrált diskurzusok kialakulását jelenti, melyeknek alkotóelemei egyszerre több speciális diskurzushoz tartoznak. Ilyen interdiszkurzív elemek pl. a szimbólumok, a metaforák, a kollektív jelképek stb., s ilyen interdiskurzust reprezentál pl. a köznapi tudat világképe, a médiák, a közművelődés — de ilyen speciálisan fölépített interdiskurzusként fogható föl az irodalom is. (Az irodalomnak — általánosabban a művészetnek — interdiskurzusként való felfogása azért is jelentős gondolati lépés, mivel az irodalom és más diskurzusfajták viszonyának, az irodalomba foglalt tudás különlegességének megmagyarázását is ígéri. (A kultúrában adott interdiszkurzív elemek, amik egyben elemi-irodalmi szemléletformák (*elementar-literarische Anschauungsformen*) az irodalom számára mint nyersanyagkészlet adottak, s az irodalom történetileg specifikus struktúrája mindig e készenletben tartott elemei jelkészlet minőségétől és fölhasználásának módjától függ. Az interdiszkurzív elemek irodalmi jelenlétéhez és az értelmezői háttértudásban is betöltött szerepéhez illusztrációul szívesen idézem föl Friedrich A. Kittler —

bár nem publikációban, hanem egyetemi előadásban megismert elemzését *Goethe: Willkommen und Abschied* (Szabó Lőrinc fordításában *Viszontlátás és búcsú* címen) című verséről. Kittler szerint a szövegnek a jog, a börtön diskurzusa ad különös perspektívát, ill. a szöveg a börtön-diskurzust különös perspektívába helyezi. Goethe korában ti. a börtönökben szokásban volt egy büntető-morális eljárás, amelynek ismerete minden bizonnyal hozzátartozott egy általános tudáskészlethez. A *Willkommen*, vagyis a fegyenc megverése üdvözléssel, mikor bevonult a fegyházba, s az *Abschied*, vagyis a fegyenc megverése, mikor kivonult a fegyházból. A *Willkommen und Abschied* c. Goethe-költemény szerelmes vers: a szerelmi viszontlátás örömét és a búcsú szomorúságát epizálva kifejező dal. A *Willkommen/Abschied* fogalmát interdiskurzív jelként szemlélve talán más is. (Vagy egyelőre ennyit tud a diskurzusanalízis az irodalomtudományi gyakorlatban?)

Elméletileg azonban úgy tetszik, hogy még az irodalmi újítás, az eredetiség, a fejlődés, a korszakváltás fogalmai is egy differenciáltabb látást lehetővé tevő perspektívába kerülnek, ha az újító eredetiségét a diskurzív pozíciók függvényében látatjuk. Ez azt jelenti, hogy az az irodalmi hang hozhat megújulást, vagy az tud érvényesülni, amelyik új diskurzív pozíciórendszer is terem egyben, ill. egy ilyenhez kötődik. Sőt az irodalmi korszak általánosnak szokásos fogalmának plauzibilis meghatározása is — mint A. F. Kittler: *Aufschrei besysteme 1800/1900*. (München, 1985.) c. kötete állítja — a diskurzív praxis — a médiák, a technikai és intézményi feltételrendszer — perspektívájából van lehetőség.

*

A jel- és jelentésfogalom foucault-i korrekciójához hasonló Lacan strukturális pszichoanalízisének — a posztstrukturalista elméletalkotás másik jelentős inspirálójának — kiindulópontja. Az önmagát csupán a freudista pszichoanalízis korrektorának tartó Lacan alaptézise az, hogy a tudatalatti úgy strukturált, mint a nyelv, ill., hogy a tudatalattinak és a nyelvnek a születése egyazon jelenség két oldala. Azé a traumatikus lélektani jelensége, melyben minden gyermeki pszichikumnak része lesz azáltal, hogy az őt az „anyához” kötő, sem verbalizációra, sem külső organizálásra nem szoruló totális egység megzavarodik az „apa”, azaz a másik és a más által, aminek következtében a szükséglet (*besoin*) már csak a megformáltság segítségével, a nyelv szimbolikus organizációja révén nyerhet kielégülést. Az individuális pszichikum születése tehát egy elválás, egy hiány keletkezése, s ennek a hiánylétnek a reprezentálója egyfelől a nyelv, másfelől a tudattalan. Hisz a nyelv világába való belépés kényszere éppen hiánynak (s egyúttal tiltásnak) a száműzése — ami definiálásával egylényegű —, s ennek következtében a pszichikum fölösztódásában és strukturálódásában a tudatalatti születése. Lacan úgy véli, hogy az „anya-apa-gyermek” individualitásteremtő hármas rendjében az „apa” csupán név, azaz entitás nélküli szimbolikus funkció. Az „apa” olyanféle jel, mint amelyiknek nincs jelöltje, nincs refrenciális vonatkozása. Éppenséggel egy olyanféle jelviszonylat tehát, amilyen az irodalmi jelszerkezetnek is *sui generis* sajátja — vagyis egy autoreferencialitásként (*Jakobson*), vagy imaginárius, fiktív referencialitásként (*Stierle, Iser*) definiált jeltermészet. Az a jelenség, hogy a pszichikum-indukáló „apa”-név mögött eltűnik — ezen hiány és üres hely

jellege által persze nagyon is prezens lesz — a jelölt, *Lacan* szerint egyet jelent az apai kopulatív funkciót reprezentáló fallosz tudatalattiba száműzésével (ami másik oldalán az incesztus-tabut és kasztrációs komplexust jelenti). S ennek a tudatalattinak a struktúráját — retorikáját — hozzák aztán (elrejtetten) fölszínre a nyelvi retorika formulái — az ellipszis, a katakrézis, mindenekelőtt pedig a metonímia és a metafora. Az, amit *Foucault* s radikálisabban *Derrida* jelemélete a jelölő-jelölt-referencia viszonylatának föllazulásaként s nyugvópont-ra sosem jutó egymásba csúszásaként regisztrál, s amit a jelszerkezet referencianélküli strukturális értékkapcsolattá válásának gondolatával jelöl, azt a pszichoanalitikus *Lacan* a tudatstruktúra és a tudatműködés mechanizmusában is fölfedezhetőnek véli. A metonímiában pl. a tudatalatti eltolásos tevékenységének nyelvi reprezentációját, az eltolásos tevékenységben a metonímia pszichikai objektívációját látja. S ugyanígy látja a metaforában a tudatalatti sűrítő eljárásának nyelvi objektívációját, s a sűrítő eljárásban a metafora pszichikai reprezentációját — nyelvnek és pszichikumnak végtelen tükörijátékeként. Ez a szemlélet teszi érthetővé, hogy ez a '30-as évek végén keletkezett nyelvelméleti pszichoanalízis (vagy pszichoanalitikus nyelvelmélet) miért vált aktuálissá a posztstrukturális irodalomtudomány számára. Azért ti., mert a lacani elmélet perspektívájából a műalkotás nem csupán alkotója pszichikumának lenyomataként — mely legfőkébb az írói pszichográfiák és patográfiák irodalomtudományi műfájának lehet alapanyaga —, hanem egy individuum-fölötti tudattalan jelalkotó mechanizmusának szimulációjaként értelmezhető. Az irodalmi műalkotásban — innen nézve — a nyelv kapuján a „más”-hoz, a „másik”-hoz jutás civilizatorikus reményének megnyilatkozása látható. Mivel pedig ez a jelalkotó mechanizmus általános érvényűnek, a maga metaforikus-helyettesítési és metonimikus-eltolási eljárásaival mindenféle szimbolikus rendszer univerzális törvényének tetszik, ezért szövegbeli reprezentációinak föltárása a műnek a reális, a tudatosan szimbolikus, a filozófikus és a társadalmi jelentésrétegein túl lévő legáltalánosabb — antropológikus — vonatkozásrendszer szövegformáló eljárásainak megmutatását ígéri.

Ánémet irodalomtudományban — többek közt — *F. A. Kittler*, *Hans Hiebel* és *Helga Gallas* provokatívan izgalmas műelemző kísérletei prezentálják — egyelőre inkább elgondolkodtatóan, semmint elhihetően — a strukturális pszichoanalízis irodalomtudományi integrációját. Kísérleteik illusztrációjául *Helga Gallas* Kohlhaas-interpretációját választottam (*Das Textbegehren des Michael Kohlhaas. Die Sprache des Unbewußten und der Sinn der Literatur*, 1981). *Helga Gallas* szerint *Heinrich von Kleist* elbeszélése négy szövegszegmensre tagolódik. Az elsőben Kohlhaas lovait a junker Tronka ellopja, s Kohlhaas kísérlete a jogorvoslatra megghiúsul, mivel Tronka kapcsolatban áll a szász államapparátussal. A másodikban megfordulnak a hatalmi viszonyok, ti. Tronka börtönbe kerül. A harmadik az első szegmens történéseit variálja, hisz abban Kohlhaas ismét alárendelt helyzetbe kerül. A negyedik aztán ismét megfordítja a viszonyokat, hisz a jóslatot tartalmazó szelence birtoklása által Kohlhaas kerül hatalmi pozícióba a fejedelemmel szemben, s ezt — ha maga meghal is — fiaira átörökíti. Az elemző szerint ezekben a különféle történetrészletekben igazában egyetlen struktúra transzformálódik. Elemeinek — a lovak, az egyes provokáló figurák (Tronka és a fejedeleme) s a szelence — így nem is reális vonatkozása van, amit az is igazol,

hogy ezek egymásba átjátszhatnak, egymás helyettesítőiként, variánsaiként jelenhetnek meg (pl. a lovak szubsztituálódnak a szelencében, Tronka a fejedelemben, s az uralkodás-alávetettség pozíciói is átfordulhatnak egymásba). A struktúraelemek szimbolikusságát bizonyítja az is, hogy Kohlhaas számára végül is nem a lovak a fontosak — hisz, mikor a szelence által lehetősége van a bosszúra, azok már nem is érdeklik többé —, de mégcsak nem is a méltóság visszaszerzése mozgatja, hanem — ha tetszik — egy szadisztikus szenvedtetni — akarás (l. ahogyan megeszi a jóslatot tartalmazó cédulát). Az a gyűlölet pedig, mellyel Kohlhaas a fejedelem iránt viseltetik. Tronka iránti gyűlöletének áthelyeződése, s ez szintén arra utal, hogy mindkét személy bizonyos metaforikus jelölő. Abban pedig, ahogyan alá-fölérendeltségi viszonyaik helyet cserélnek, az mutatkozik meg, hogy sokkal inkább „van szó” a hatalom szimbólumainak cirkulációjáról, mintsem valóságos hatalomról és méltóságról. Ennek a struktúrájateknak *Gallas* szerint az Ödipusz-komplexus háromszög-konstellációjában lelhető föl legáltalánosabb — antropológikus — értelme, ahol is Kohlhaas a „fiú”, a ciágyányasszony és a feleség az „anya”, Tronka és a fejedelem az „apa” instanciáját reprezentálják. Az „anyának” van valamije, ami az „apáé” (*Lacannál* az „apa” kopulatív funkciója, a novellában a szelence és a jóslat), ezt a „fiúnak” adja, aki általa azt helyettesíti, amit az „apa” vett el tőle (*Lacannál* az „anyát”, a novellában a lovakat). Itt tehát a jelölők cirkulációjáról van szó. Ezek a jelölők ugyanis csupán abban a pillanatban telítődnek tartalommal (jelentéssel és jelentőséggel), amikor a másik vágyának tárgyává válnak (Kohlhaas számára a levél csak mint a fejedelem vágyának tárgya, azaz, mint a fölötte nyerhető hatalom letéteményese fontos). Az elbeszélést tehát a vágy — nyelvi reprezentációjában a jelölés — mechanizmusa mozgatja, vagyis olyan mechanizmusok, melyek Lacan teóriája szerint a tudatalatti, ill. a individualitás kialakulásának impulzusai. Kohlhaas története így a vágy természetének története, s tragédiája a vágy tragédiája, hisz csak a más-t kell (és lehet) kívánni, s csak a más vágya a vágy.

*

A posztstrukturalista elméletalkotás kétségkívül legprovokatívabb iránya a francia filozófus, *Jacques Derrida* műveiben prezentálódik. *Derrida* szerint egy szöveg mibenlétét jelentéseinek föl- és leépülése, az értelem ezen tudatosan/tudattalanul kódolt föl- és leépüléseinek cirkulációja adja. Az olvasás pedig negatív folyamat, mely voltaképpen csak inszcenálja a jelentés föl- és leépülésének cirkulációját. A szöveg, mely figurák és azok defigurációit cirkuláltató modell, ugyanis soha nem zárható le egy értelmező olvasás által, s még ezen lezárhatatlan olvasáshelyzetnek az elbeszélése — ami a dekonstrukció — által sem, hiszen ez az elbeszélés ismét csak létrehozna egy toldalékszerű (supplement) felépítményt, mely ennek az elbeszélésnek az olvashatatlanságáról (*értsd*: talán értelemszerű befejezettség-teremtés az olvasás által) szólna. „Az olvasásnak ez az allegóriája az olvasás lehetetlenségét beszéli el. De ez a lehetetlenség szükségszerűen vonatkozik az olvasni szóra is, mely így megfosztódik referenciális jelentésétől... egyszer s mindenkorra lehetetlen OLVASÁST olvasni” — mondja pl. *Derrida* elméletet is dekonstruáló elméletének amerikai továbbfolytatója *Paul de Man*. Az irodalmi hermeneutikában és recepcióesztétikában már korábban intonált problematikáját a jelentésadás ad infinitum

folytatódó aktusának radikalizálja, sőt viszi ad abszurdum a derridai dekonstrukción (nem-tan, nem-dekonstrukción stb. — hogy e szimuláció által próbáljam érzékeltetni a derridai nyelvi tudatot). S következetesen, mert ezen olvashatatlanságot a saját olvasataira is kiterjeszti. Elmélete (az egyszerűség kedvéért mégis ezt a derridaszerűtlen fogalmat használom) ugyanis — egy olyan szövegfelfogásnak a szellemében, mely szerint minden szöveg mögött egy másik szöveg áll, s amögött is egy másik végtelenségig — olvasatok sorozata, már ti. olyan olvasatoké, melyek az olvasott teóriákat (*Platonét, Sausseure-ét, Nietzsche-ét, Heideggerét*) folytonosan „elgáncsolják” egy önmagát is „elgáncsoló” teóriával. Ezáltal *Derrida* a metafizikai gondolkodás dichotóm, hierarchikus és statikus világmodelljeivel (jelölő-jelölt, kép-idea stb.) egy végtelen (vagy csak tetszőleges) számú elem — melyek nem is elemek, hisz nincs entitásuk — differenciál-rendszereként felfogott „határozatlansági relációt” — mint új gondolkodási modellt — kíván szembeállítani. Ennek következménye az a sajátos derridai nyelv, melyben nincs definitív elem. Mondataiban a szavak etimológiai, asszociatív, ötletelvű (vagy bármi más elven működő) sora a jelentés lehetőségét — fölépülésének és leépülésének oszcillációját — imitálja, elgondolása szerint ennek a *sui generis* költői generálódási elvnek a működtetésével azonossá téve filozófiát és költészetet, az írás, gondolkodás, olvasás objektumát és folyamatát. Ezekkel a szövegekkel — melyek egy végtelen nyelvi mozgás szintereiként nem egy extern értelmet ismételnek, hanem a „jelenlétet” állítják vissza a nyelv által — *Derrida* a tudás nyelvyszerű jellegére is rá kívánja irányítani a figyelmet. Azaz arra, hogy ez a tudás éppannyira instabil, mint pótszövegek (*supplement*) végnélküli sorozataként látható szövegeink. *Derrida* dekonstruktív stratégiájának irodalomtudományi jelentősége talán az, hogy ismét a szövegre irányítja a figyelmet. Meghatározhatatlan — úgymond olvashatatlan — elmélete elégséges nyelvi invencióval bír, ugyanakkor könnyen utánozható maniernak is tetszhet. Ezért azt nagyszabásúnak minősíteni — ahogy ez az amerikai recepcióban történik — a német irodalmi etablisement számára (egyelőre legalábbis) meghökkentőnek tetszik.

A diskurzuselmélet és a dekonstrukció-stratégia posztstrukturalista recepcióját és divatját mégis érthetővé teszi szemléleti háttereik hasonlósága — a metafizikus világkép és az egyperspektívájú individuális humanpozíció érvényvesztésének érzete. Egy excentrikusan fölépített világban és társadalomban nem tartható fenn az archimédészi pont, a leírás koncentrikusságát és ellentmondás-mentességét lehetővé tevő fix pontja a vizsgálati perspektívának sem. „A világ nem olyan, hogy egy pontból leírható lenne” — írja *Niklas Luhmann*, a modern rendszerelmélet egyik teoretikusa az *Archimédész és mi* című esszéjében. Ahogy a foucault-i és derridai szövegek oszcillációs fölépülése (de még a lacani tudatstruktúra-konceptió is) sugalmazza, a vizsgálati pozíciót is állandó mozgásban kell tartani, s így egy policentrikus és polikontextuális szövegű elméletet alkotni, mely egyedül képes — nem arra, hogy egy világ értelmezését adja, hanem, hogy egybevágjon vele. Egy ilyen teóriának nem lehetnek definitív és stabil alapfogalmai, vagy egyelvű és jól lehatárolt típusfogalmai. Elve — akárcsak *Borges* „bizonyos kínai enciklopédiájának, ahol az állatok a császárhoz tartozó állatok, a balzsamozott állatok, a szelídítettek, a szirének, a mesebeli állatok, a gazdátlan kutyák, az ebbe a csoportba soroltak, az örülten viselkedők, a számlálatlanok, az és így tovább osztályaiba sorolódnak” — az egyedi nevek hálózata lehet. Ilyen „szuperteóriának” szánja magát a

rendszerelmélet luhmanni változata. A társadalmat a kommunikációs szisztémák szisztémájának tartva, a művészetet ezen belül egy kommunikációs részrendszernek interpretálja *Luhmann*, melyet az egységesség, a kölcsönkapcsolati jelleg, a kommunikációk egységesítetttsége, a benne való részvétel immanens organizáltsága, a vele szemben támasztott elvárások szintén immanens reguláltsága jellemez. Hogy ebben igazában nem egy új és eredeti szupertéoriáról van szó (értékértelemben is használva a „szuper” előtagot), hanem az irodalomtudomány korábbi részkonceptióinak egybegyűrásáról és átfogalmazásáról, az már ezekből a fogalmakból is nyilvánvaló. S még inkább abból, ahogyan *Luhmann* pl. a művészet modernségének mibenlétét meghatározza, ill. ilyen nyelvi hálóba fogja. A művészeti modernség itt leírt nyolc jellemzője is — a művészet számára létrehozott rendszerek (intézmények) differenciálódása és ennek a működtető rendszernek a fokozott autonómiája, a reflexetóriák (pl. esztétikák) megszorodása, a műalkotások individualizálódása, az önreprodukció problematizálása, a szisztéma időbeliségének specializálása, a „szépség”-kódjának relativizálása — korábbi modernségteóriákból köszön vissza. Ezt persze a rendszerelmélet nemhogy nem tagadja, hanem — a derridai elmélet=olvasat koncepciójához hasonlóan — éppenséggel teóriaalkotó elvvé teszi.

Mégis: a foucault-i, lacani, derridai, luhmanni koncepciókban — a XX. századi tudománytörténetben amúgy is régóta kísértető — nagyszabású elmélet-öztövére gyakorlat tudományos kettősének elgondolkodtató jelensége is reprezentálódik. Ezért talán érthető is, ha a német irodalomtudomány — az integráló nyitottsággal párhuzamosan — továbbra is fönntartja tudományos reményei és intenciói között ennek a posztstrukturalista paradigmának a leváltását. Mégpedig nem extern és globális, hanem intern és részteóriák által, amilyenek pl. a '70-es évek talán legtermékenyítőbbnek tartható recepció- és cselekvéseméleti, *Hans-Robert Jauss* és *Wolfgang Iser* konstanzi iskolája és *Karlheinz Stierle* munkássága volt.

Mint ismeretes, *Jauss* elméletének szándéka az irodalom történetiségének, az irodalmi tradíció jellegének újragondoltatása volt. Az irodalom történetisége ugyanis nem fejlődés- és célelvű, lineáris és autonóm folyamat. Ez a történetiség a recepció függvénye, s a recepcióban a befogadói elváráshorizontok és a mű világhorizontjának interferenciáitól függ. Az irodalmat egyes alkotásaiban és folyamatában is együtt-teremtő recepció nem más, mint egy objektív diszpozíciók által kialakított szelekciós folyamat, melyben a befogadók a maguk elvárásainak jegyében válogatják és értékelik az irodalmi műveket, megteremtve így az irodalmi múltat és tradíciót mint ideálképet, s létrehozva az irodalom sajátos, hiátusokból és sűrűsödésekből álló, időtorlasztó —, a hegelianus történetiség felől nézve — ahistorikus folyamatát.

Wolfgang Iser egy általános hatáselméleti implikációjú olvasásemélet megalkotásával — mely a visszatükrözés-elméletet is érvénytelenítette — készítette paradigmaváltásra az irodalomtudományi gondolkodást. Szerinte az irodalmi szöveg úgy van struktúrálva — s jegyeinek megfeleltethetősége ellenére ezért nem vágy egybe tapasztalati világtudatunkkal —, hogy „sematizált szemléletességei” között üres helyeket (*Leerstelle*), határozatlanságokat (*Unbestimmtheiten*) hagy. Ezek az üres helyek — melyeknek részint szabad, részint struktúra által predisponált kitöltésével azonos az olvasás —, a befogadás vezérlő mechanizmusai; bennük testesül meg a szöveg megszólító-

felhívó funkciója (*Appel*). A szöveg a maga létalkotó üres helyein azt is megmutatja, hogy implikáltan mindenkor tartalmazza a maga olvasóját is (*der implizierte Leser*). Az irodalomtudományi szövegelemzés feladata, így nem más, mint a szövegstruktúra meghatározatlanságainak leírása, s szembesítése azok olvasói realizációival, „kitöltéseivel”.

Karlheinz Stierle—Austin, Searle és Wittgenstein nyelvelméletére alapozott — teóriájának posztulátuma az, hogy a szöveg cselekvés. Ezek szerint pl. a műfajok sem szubsztancionális létezők, hanem egy specifikus történeti összefüggésrendszer nyelvi cselekvéssémái. Ezek szerint az irodalomtudomány sem önálló diszciplína, hanem a cselekvéstudományok egy fajtája. Azoknak a tér—idő koordinátáknak, össztársadalmi tudáskészletnek, nyelvnek, és elfogadott cselekvésreguláló ideáloknak és ideológiáknak (*créances*) a rekonstruálásával, melyek a szövegalkotást és befogadást mindenkor és speciálisan körülveszik, hiposztazálhatók a szöveg alkotói intenciói és befogadói konkretizációi — s így megalkotható egy olyan szövegpragmatika, mely az egzakt elemzés föltételrendszerét biztosítva a tudományos legitimitást kereső irodalomtudomány számára is plauzibilis, tudományelméletileg megalapozott modell.

A recepcióesztétika időálló s a tudományos gyakorlatban is termékenynek látszó elméleteinek különösen az angolszász nyelvterületeken élénk ma a reflektáltsága. Különös interferenciában azzal, hogy Európa más területein főként a francia elméletekből származó posztstrukturalista paradigmát indukáló hatásokra és impulzusokra reflektál az irodalomtudomány.

*

Ez a referáló szöveg tagadhatatlanul ellentmondásmentessé csiszolta a posztstrukturalizmus ellentmondás-integráló elméleteit. De, ha a kötet már amúgy is felkínálta, nevezzük a magam „nevető-harmadik”-pozíciójának ezt a logocentrikus redukción.

